Мустафа Аксой,
Бишкек Гуманитардык Университети

АРАБ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН КЫСКАЧА ТАРЫХЫ ЖАНА ДҮЙНӨ ТИЛДЕРИНИН АРАСЫНДА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Араб жана түрк тилдери - типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча да, генетикалык классификациясы боюнча да бири-биринен кескин айырмаланган тилдер. Араб тили дүйнөдө семит тилдери арасында орун алып, ал эми түрк тилдери болсо Урал-Алтай тилдерине кирет. Маалым болгондой эле араб тили Куранда акыр кыяматка чейин сакталаары айтылган. Ошондой эле араб тили Куран тили болгондуктан бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатат. Ошону менен бирге эле араб тили Ислам дининин таасири астында аймак - аймактарга кеңири жайылып, кээ бир жерлерде өзгөрүүгө учураса да, кээ бир жерлерде сакталып келе жатат. Ал эми араб тилинин түрк тилдери менен болгон алакасына келе турган болсок, Ислам дининин таасири астында араб тили да өз таасирин тийгизген. Бул жана башка маалыматтарда бул макалабаздан кеңири маалымат ала аласыздар.
Ачкыч сөздөр: *Типологиялык, Араб тили, семит тилдери, Урал-Алтай тилдери, Куран тили*

Араб жана түрк тилдери – типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча да, генетикалык классификациясы боюнча да бири-биринен кескин айырмаланган тилдер. [Özdem, 1944: 25]. Араб тили семит-хамит тилдеринин семит тобуна кирген флективдүү тилдерден. Ал эми түрк тили болсо Урал-Алтай тилдеринин алтай тобуна кирген агглютинативдик тилдерден. [Линг. энцик. словарь 1990: 41, 200-201, 527].

Араб тили негизинен түштүк араб тили жана түндүк араб тили болуп өз ара экиге бөлүнөт. Булардын биринчиси, башкача айтканда, түштүк араб тили, араб тилчилеринин көз карашында «хамирий» деп аталат.

Анын жайылган территориясы - Йемен жана Араб жарым аралынын түштүк тарабы. Бул тил да «сабтий» жана «маъиний» болуп өз ара эки диалектке бөлүнөт. [Valfunsun 1929: 18].

Түндүк араб тили болсо араб адабий тили («фасих араб тили») деп аталат. Бул тил Араб жарым аралынын орто жана түндүк тарабына жайылган. Ошондой эле Курани Каримдин бул тилде түшкөндүгү себептүү, кыяматка чейин жашай тургандыгы кудай тарабынан убада кылынган тил болуп эсептелет. [Enis 1979: 65].

Тарыхчылар башка тилдер сыяктуу эле араб тилинин да алгачкы жана байыркы тарыхы тууралуу маалыматтар так эмес деген пикирде. Андыктан бул тилдин пайда болуу жана алгачкы доорлору белгисиз бойдон калууда. Араб тили өз тарыхында беш негизги доорду басып өткөн. Аларды ирээти менен тизмектей турган болсок, төмөнкүлөр:

1. **Араб тилинин келип чыгуу доору жана байыркы араб тили.** Бул учурда араб тилинин жаңыдан пайда болгон жана семит тобундагы башка тилдерден анчалык деле бөлүнө элек кездери. Бул доор - тарыхтын түпкүрүндө калган эң байыркы доор. Бул доор тууралуу маалыматтар кээ бир байыркы кылымдарга таандык жазма эстеликтерге, ошондой эле аз санда болсо да арабдар менен өз ара мамиледе болуп келген коомдордун тарыхындагы уруу, белгилүү инсандар менен топонимдерге негизделет. Арабдарга тиешелүү болгон эң байыркы жазма эстеликтер, болжол менен, биздин заманга чейинки VI кылымдын орто чендерине таандык «муснад» деп аталган түштүк араб жазуусунун негизинде жаралган жазуу менен жазылган. Бул жазуулар саны жагынан көп, бирок тилдин курулушу менен өзгөчөлүктөрүн чагылдырып бере ала турган белгилерге жарды.

2. **Классикалык араб тили.** Классикалык араб тили мурунку адабий тилдин, Курани Каримдин, куттуу хадистердин, кийинчерээк араб тили жайылган жерлерде дин, поэзия, адабият жана илимдин тили болуп, негизги өзгөчөлүктөрү өзгөрбөстөн ушул күнгө чейин жашап келе жаткан, ошондой эле бардык араб диалекттерин бириктирип турган тил болуп эсептелет.

3. **Орток араб тили доору.** Ар кандай тилдер менен диалекттердин өз ара карым-катышынын натыйжасында жаңы жана орток колдонулган араб тилинин пайда болгон кездери. Бул доордогу араб тили араб элинин ырлары менен адабиятын камтыган жана Курани Карим түшкөн тил болуп эсептелет.

4. **Араб адабий тили.** Ислам дини араб тилине ар дайым өтө чоң таасир тийгизип келген. Ислам дининин артынан араб тили өтө кыска мезгилдин ичинде өз мекенинен алыс жактарга, башка тилдерде сүйлөгөн өлкөлөргө жайылган. Анын натыйжасында алгач мусулмандар менен араб тилинде сүйлөгөндөрдүн жашоосуна, кийинчерээк ислам маданиятынын бардык тарабына кирип, болуп көрбөгөндөй тездик менен өзүнүн өнүгүү этабын жашаган. Ошентип араб адабий тили - ислам маданиятынын таасиринин астында өнүп-өсүп олтуруп күнүбүзгө дейре уланып келе жаткан араб тили.

5. **Азыркы араб тили.** Бул - араб адабий тили доорунан кийин XIX кылымдын баштарынан тарта башталган жана учурубузга дейре уланып келе жаткан доор. Анткени XIX кылымдын башынан тарта араб дүйнөсү менен Европанын ортосундагы мамилелер ар тараптуу өнүгө баштаган. Тарыхта Напелеондун Египетке болгон жортуулу (1798-ж.) жаңы доордун башталышы катары каралат.

Араб дүйнөсү менен Европанын ортосундагы мамилелердин күч ала башташы, бири-бирине болгон таасирлери араб тилинде илим-билим, техника, искусство сыяктуу ар кайсы тармакта колдонулган жаңы жана чет тилден кирген сөздөр менен түшүнүктөрдүн пайда болушуна өбөлгө түзөт.

Европа тилдериндеги сөздөрдүн араб тилине кирүү агымын алдын алуу, аны азайтуу, айрыкча, терминдер маселесиндеги көйгөйлөрдү чечүү үчүн, бул тилдин мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдалануунун жолдору менен чараларын издегендер өз сунуштарды сунушташкан. Илим менен техниканын түрдүү салааларында иштешкен адистер өз тармактарындагы терминдерди аныктоого аракеттенишкен.

Учурда араб тили – Араб жарым аралынан тарта Атлантика океанына чейинки чоң территорияда колдонулган дүйнөнүн негизги тилдеринен.

Дүйнөдө болжолу 215 миллионго жакын инсандын эне тили болгон араб тили миллиарддан ашык мусулмандардын ибадат тили, ошону менен катар Сауд Аравия, Йемен, Бириккен Араб Эмираттары сыяктуу 22 араб өлкөсүнүн расмий тили болуп эсептелет. Бул тилдин дүйнодөгү зор мааниси менен ролунун натыйжасында, Бириккен Улуттар Уюму 1974-жылы араб тилин алтынчы расмий тил катары кабыл алган.

Албетте, колдонулган араб тилинин өлкөдөн өлкөгө карай өзгөрүүсү - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок классикалык араб тили, Курандын тили, VII кылымдан бери чоң өзгөрүүлөргө учурабастан жашап келүүдө. Курани Карим бул тилдин эрежелер системасынын иштелип чыгышына жана өнүгүүсүнө чоң роль ойногон.

Араб жарым аралынын түштүк тарабында түштүк араб тили катары белгилүү болгон бир топ диалектилер бар. Бирок бул тилдер түндүк араб тилинен бир топ эле айырмаланып турат. Азыркы араб тили лексика, морфология жана синтаксис өңүтүнөн алганда Курандын тили болуп саналган классикалык араб тилинен дээрлик айырмаланбайт.

Араб тили азыркы учурда төмөнкү өлкөлөрдө колдонулууда: Алжир, Бахрейн, Египет, Батыш Сахара, Бириккен Араб Эмираттары, Джибути, Иордания, Ирак, Катар, Комор аралдары (Ислам Федеративдүү Республикасы), Кувейт, Ливан, Ливия, Мавритания, Марокко, Оман, Йемен, Палестина, Сауд Аравиясы, Сирия, Сомали, Судан, Тунис, Чад, Эритрея, Израиль, Иран, Түркия, Америка Кошмо Штаттары.

Түрк тили, т.а., азыркы учурдагы Түркия Жумуриятынын мамлекеттик тили болгон түрк тили мурун «түрк-татар тили» деп аталып келген болсо, учурда «түрк тили» деп аталган тилдер тобуна таандык. Тилдердин бул тобу түрк жана татар тилдери менен бирге учурда бири-биринен таптакыр бөлүнүп кетип, эки башка тил болгон чуваш жана якут тилдерин да камтыйт. Тарыхый булактар боюнча түрктөрдүн түпкү теги биздин заманга чейинки жана биздин замандын алгачкы эки кылымында Түндүк Азиянын бардыгын, ошону менен катар Чыгыш Европаны да бийлеп турган гунндар болуп эсептелет. Бардык түрк тилдери гунн тилдеринен келип чыккандыгы тууралуу божомолдор да бар. Айрым тилчилер муну Алтай тилдери деп аташкан [Линг.энцик. словарь 1990: 41, 200-201, 527; Языки... 1997; Морфол... 1963; Касевич 1977; Gülensoy 2000: 15].

Алтай деген термин - учурдагы түрк тилдеринин генетикалык классификациясына негизделген термин [Banguoplu, 1979: 8].

Гунн тилдеринин биздин замандын II кылымдарында ар кандай бутактарга бөлүнүп кеткендиги маалым.

Түрк тили VI кылымдын баштарында курулган түрк каганатынын тили катары тарых сахнасына чыккан. VII кылымдын аяк чендерине таандык түрк тилиндеги жазуулардын алгачкы үлгүлөрү Енисей, Орхон жана Талас аймактарынан табылган балбал таштардагы жазма эстеликтерде сакталып калган. Бул балбал таштардагы жазуулардын тили байыркы түрк тили, ал эми андагы түрк жазуулары байыркы түрк руникалык жазуусу деп аталат. [Азыркы ... 2009: 4; Caferoğlu 1986: 1-29].

Тилчилер түрк тилинин өнүгүү этабын төрт башкы доорго бөлүп карашкан. Алар төмөнкүлөр [Hengirmen, 1995: 25]:

1. **Түрк тилинин белгисиз доору.** VIII кылымдан мурунку мезгил. Бул мезгилдеги түрк тилине таандык болгон эч кандай эскерүүлөр менен маалыматтар жок.

2. **Байыркы түрк тили.** VIII-XIII кылымдардын аралыгындагы мезгил. Түрк элдери VIII кылымдан кийин уйгур жазуусун колдоно башташкан жана бул мезгилде түрк элдери мани, брахма, сирия жазуулары сыяктуу башка жазууларды да колдонушкан.

Убакыттын өтүүсү менен түрк элдеринен мусулман болушкан караханиттер уйгур жазуусу менен бирге эле араб жазуусун да колдоно башташкан. Кийинчерээк XI кылымдын баштарынан тартып «караханит тили» деп аталган жаңы жазууну пайда кылышкан. XIII кылымдын башына чейин, башкача айтканда, монголдордун басып алуусуна чейинки мезгилдеги түрк тили байыркы түрк тили деп аталат.

3. **Орто түрк тили.** XIII кылымдан тартып XX кылымдын баштарына чейинки мезгил. Бул мезгилде араб, перс жана түрк тилдеринин өз ара тыгыз карым-катышынын натыйжасында осмон тили пайда болгон жана ал араб альфатинин негизинде жазылган. Бул доордо колдонулган түрк тили батыш түрк тили деп да аталат [Ergin, 1998: 15]. Батыш түрк тили же болбосо байыркы түрк тили өз ара бири-биринин артынан уланып келген жана бири-бири менен өз ара тыгыз байланышкан үч мезгилге бөлүнгөн:

• **Байыркы осмон тили (болжолу 1250-1450-ж.ж.).** Бул мезгилдердин алгачкысы жана эки кылым бою колдонулган Байыркы Анатолия түрк тили – селжуктар, Анатолиядагы бытыранды абалдагы майда хандыктар менен Осмон династиясындагылардын алгачкылары колдонгон жазуу тили болгон.

• **Орто осмон тили (1450-1840-ж.ж.).** Экинчи доор болсо түрктөрдүн Стамбулду каратып алуусунан тартып Осмон империясынын акыркы убагына дейре улуу империянын жазуу тили катары беш кылымга жакын колдонулган тил.

• **Жаңы осмон тили (1840-1910-ж.ж.).** Үчүнчү баскычты түзгөн (азыркы Түркияда колдонулган) түрк тилинин өмүрү али бир кылымдан аша элек.

4. **Азыркы түрк тили.** 1911-жылдагы улуттук кыймылдардан кийин башталып азыркы күнгө чейин уланып келе жаткан мезгил. 1928-жылы араб алиппесинен латын алфавитине өткөн.

Мындан көрүнүп тургандай, түрк тили кылымдар бою колдонулган ары көөнө, ары тарыхы бар, анан да көптөгөн адамдар тарабынан колдонулган жана да эбегейсиз чоң территорияга жайылган тил. Түрктөрдүн түпкү мекени Орто Азия. Ошондуктан түрк элдеринин көпчүлүгү Орто Азияда жашашат. Орто Азиядан сырткары түрк элдери жашаган жана түрк тили колдонулган башка өлкөлөр да бар. Жер жүзүндөгү түрк тилдүү элдерди жашаган аймактары боюнча төмөнкүдөй үч топко бөлүп кароого болот [Hengirmen, 1995: 19]:

• **Батыш түрк элдери.** Бул топтогу түрк элдери Түркия, Греция, Болгария, Македония, Молдова, Югославия, Кипр, Сирия, Ирак сыяктуу өлкөлөрдө жашашат.

• **Чыгыш түрк элдери**. Бул топтогу түрк элдери болсо Иран, Афганстан, Азербайжан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Кытай сыяктуу өлкөлөрдө жашашат.

• **Түндүк түрк элдери**. Бул топтогу түрк элдери негизинен Азиянын түндүгүндө жашашат жана буларга якуттар, чуваштар, татарлар, башкырлар, Кавказ менен Кырымда жашаган түрк элдери кирет.

Айрым тилдер Ислам дини келгенге чейин эле араб тилине ар кандай деңгээлде таасир тийгизип келген. Башка тилдердеги сөздөрдүн араб тилине кирүүсү негизинен араб тилинин жайылуусу, таралуусу, географиялык жана маданий байланыштардан улам кобойгон.

Араб тили менен өз ара таасирленген тилдердин башында түрк тили турат. Түрк-араб мамилелери экинчи халифа Азирети Умардын халифалыгынын акыркы жылдарынан тартып күчөй баштаган [Yıldız, 1976: 103]. Хижра жыл санагы боюнча III кылымда түрк элдеринин топ-тобу менен Ислам динин кабыл алуусу, Аббаситтер династиясынын сарайында аскерий күчтөр менен таасирлердин күчөйүүсү, селжуктар мамлекетинин курулуусунан кийин түрк элдеринин Иран аркылуу араб тилинин мекенине карай агылып бара баштоосу жана Анатолиядагы түрктөрдүн бийлигинин бардык араб дүйнөсүнө узак убакыттар бою өз үстөмдүгүн жүргүзүүсү эки тилге тең өтө чоң таасир тийгизген. Ошондой эле Мароккодон Иракка чейинки чоң территорияда колдонулган бардык тилдери менен диалекттеринде кездешкени сыңары жазуу тилинде да түрк тилинен алынган сөздөр азыркыга дейре колдонулуп келет [Ateş, 1966: 26,31].

Осмон империясы араб тилинин мекени болгон өлкөлөрдө гана эмес, империянын бардык аймагында ачкан медреселерде түрк тилинде эмес, араб тилинде окутушкан. Ошондой эле түрк, перс жана араб тилдериндеги искусство жана илимий иштерди колдоп кубатташкан. Осмон Империясынын убагында түрк элдеринен чыккан аалымдардын араб тилинде жазышкан көптөгөн эмгектер менен чыгармалар араб тилине болгон байланыштын айкын далили.

Араб тили башка тилдерден таасирленгендей эле азыркы учурдагы көптөгөн тилдерге да араб тилинин бай сөз казынасынан көптөгөн сөздөр өткөн. Мисалы, түрк тилиндеги китеп, калем, дептер ж.б.у.с. көптөгөн сөздөр араб тилинен келген сөздөр болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. -Б.: Аврася, 2009.

2. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. -М.: 1977.

3. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия 1990.

4. Морфологическая структура слова в языках различных типов. -М.: 1963.
5. Языки мира: тюркские языки. -Б.: 1997.
6. Ahmed Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1966.
7. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1986.
8. Enis İbrahim, Ortak Arapça Dilinin Geleceği, Kahire 1979.
9. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1976.
10. Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Ankara,1995.
11. Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1998.
12. Ragıp Hulûsi Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, TDK Yayınları, Ankara, 1944.
13. Tahsin Banguoğlu, Ana Hatlariyle Türk Grameri, İstanbul 1979.
14. Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı, Ankara, 2000.
15. Valfunsun İsrail, Târihu'l-Lugati's-Sâmiyye, Kahire,1929.